

بررسی آماری مدخل های اعلام دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران

فرید قاسملو*، فاطمه خدا رحمی

دبیرخانه دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

فرآیند مدخل گزینی دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران یکی از مهمترین و در عین حال زمان برترین بخش آماده سازی این دایره المعارف بوده است. اصول و موازین مدخل گزینی این دایره المعارف به تفصیل در دو موضع، یکی بخش هایی از شیوه نامه این دایره المعارف (مربوط به پیش از انجام فرآیند مدخل گزینی و ناظر به چگونگی انجام آن) و دیگری در مقدمه مدخلنامه (مربوط به پس از انجام مدخل گزینی و با اتمام نهایی شدن مدخل های آن) به تفصیل توضیح داده شده اند. اکنون که مدخل های این دایره المعارف نهایی شده است، وقت آن است بررسی آماری چندی نیز بر روی آنها انجام شود تا میزان همسانی تعداد این مدخل ها با آرمانها و چشم اندازهای دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران معلوم شده و احیاناً میزان انحراف از معیار تعداد این مدخل ها با آرمان ها و چشم اندازهای دایره المعارف روشن گردد. چرا که دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران همانگونه که در شیوه نامه آن (صفحه ۱۵ به بعد) توضیح داده شده آرمان هایی را (ناظر به اهمیت های مختلفی که درباره حضور زمانی و جغرافیایی مفاهیم پزشکی دوره ی اسلامی در نظر داشته) برگزیده است و سعی دارد به این آرمان ها همواره پایبند باشد. از جمله این موارد، توجه به این نکته است که در دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران پزشکی معاصر جایی ندارد. به عبارت دیگر، این دایره المعارف یک دایره المعارف گذشته نگر است که می کوشد با دیدی تاریخی به پزشکی دوره اسلامی نگاه کند و همانگونه که در شیوه نامه آن ذکر شده دوره زمانی ناظر به ورود مدخل های آن از ابتدای دوران اسلامی (با نگاهی به ریشه های پیش از اسلام پزشکی

اسلامی) تا قرن سیزدهم هجری می باشد.

از دیگر سو، دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران در محیط جغرافیایی زبان فارسی، با رویکردی ایرانی و با انگیزه معرفی میراث عظیم پزشکی دوره ی اسلامی که قسمت اعظم آن بوسیله ایرانیان ساخته و پرداخته شده، تهیه می شود. بنابراین، بدیهی است که مدخل های مربوط به حوزه ی تمدن ایرانی باید از گسترش معناداری نسبت به سایر مدخل ها برخوردار باشند.

در عین حال دایره المعارف باید سایر حوزه های قلمر و پزشکی دوره ی اسلامی را نیز شامل شود. یعنی از نظر تقسیم بندی جغرافیایی، دیگر نقاط جهان اسلام باید در مدخل های این دایره المعارف حضور داشته باشند.

با در نظر گرفتن این آرمان ها، فرآیند مدخل گزینی دایره المعارف از اوایل سال ۱۳۸۵ شمسی آغاز گشت. با مطالعه ی حدود ۲۰۰ عنوان کتاب درباره ی پزشکی دوره ی اسلامی شامل دانشنامه ها، کتابشناسی ها، کتاب های تراجم، متون پایه ی پزشکی دوره ی اسلامی و مانند آن، مدخل هایی که به نظر می رسید حضور آنها در این دایره المعارف ضروری است. با رویکردی حداکثری انتخاب شدند. گزینش رویکرد حداکثری از آن جهت بود که در نمودار طراحی شده برای مدخل گزینی این چشم انداز پیش بینی شده بود تک تک مدخل های پس از آماده سازی و ارائه به صورت الفبایی مورد بررسی قرار گرفته و مدخل هایی که در حال حاضر در ویرایش نخست دایره المعارف حضور آنها ضروری نیست حذف شده و از گردش مدخل گزینی کنار گذاشته شوند. با این رویکرد و با در نظر گرفتن چشم انداز حداکثری در سال ۱۳۸۵ شمسی تعداد ۲۵۰۰ مدخل برگزیده شده، الفبایی شده و به صورت جزوه ای در

اختیار اعضای گروه طب سنتی - اسلامی فرهنگستان (به عنوان اعضای شورای مدخل گزینی دایره المعارف) قرار گرفتند. این جزوه همچنین به تعداد محدود نیز تکثیر شد و برای صاحب نظران چندی در خارج از این شورا ارسال گردید تا افرادی بیرون از شورا نظر خود را درباره مدخل ها ارائه دهند. طی سال ۱۳۸۶ شمسی، تک تک مدخل ها در این شورا طرح موضوع شده و در نهایت در اواخر همین سال، ۱۹۰۰ مدخل به عنوان مدخل های نهایی دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران انتخاب شدند. این مدخل ها بار دیگر بررسی شده و با تبیین روابط درونی آنها و آماده سازی بخش منابع دیده شده، شکل نهایی مدخل نامه دایره المعارف آماده شده و در همین سال از چاپ خارج گردید. از نظر آماری، پراکندگی موضوعی مدخل های دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران از نظر موضوعی دارای نوسان بیشینه ۳۹ درصد از کل مدخل ها برای مدخل های اعلام و اشخاص تا ۱/۵ درصد برای مدخل های ابزار کار پزشکان می باشد. همانگونه که جدول ۱ نشان می دهد، بیشینه حضور نقاط جغرافیایی (از نظر گسترش جغرافیایی تمدن اسلامی) از نظر آماری در مدخل های موضوعی اعلام متعلق به حوزه ایران، با ۲۹/۷۱ درصد مدخل ها است. به عبارت دیگر، ۲۹/۷۱ درصد از مدخل های مربوط به بخش زندگینامه های این دایره المعارف، زندگینامه ی پزشکان ایرانی است. حضور تمدن ایرانی موقعی در این دایره المعارف پر رنگتر می شود وقتی که در نظر بگیریم عملاً تمامی مدخل های مربوط به حوزه آسیای میانه (با داشتن ۱۳٪ درصد مدخل های بخش اعلام، ردیف ۱۷ جدول ۱)، بخش زیادی از مدخل های حوزه های آسیای صغیر، هند و پاکستان و همچنین، کتاب های مدخل شده (ردیف ۳ در صفحه نوزده مقدمه مدخل نامه) که به زبان فارسی تألیف شده اند را باید به این رقم افزود.

جدول ۱ همچنین نشان می دهد پس از حوزه جغرافیایی ایران بیشترین تعداد مدخل ها در بخش اعلام و زندگینامه ها متعلق به سوریه و حوزه تمدن سریانی - شامی (با ۱۸/۱۸ درصد مدخل ها)، اسپانیا (با اندلس با ۱۵/۹۳ درصد مدخل ها) و سپس مصر (با ۷/۳۳ درصد مدخل ها) می باشد. در مورد این جدول گفتنی آن است که حضور نام کشورهای ایران، آلمان، فرانسه، انگلیس،

ایتالیا، هلند، کانادا و ایالات متحده در این جدول، به خاطر حضور پژوهشگران پزشکی دوره اسلامی است که طی قرن نوزدهم به بعد به مطالعه درباره این پزشکی پرداخته اند، چرا که یکی از اهداف این دایره المعارف، معرفی پژوهشگران معاصر در حوزه پزشکی دوره ی اسلامی می باشد که در صفحه ۴۴ شیوه نامه درباره آن توضیح داده شده است. جمع این ۷ کشور آمریکایی - اروپایی نشان می دهد رویهم رفته ۳/۱۷ درصد مدخل های این دایره المعارف متعلق به پژوهشگران معاصر، افرادی چون پلسنر و اوسلر و کراوس و ... می باشد.

جدول ۱. پراکندگی آماری نقاط جغرافیایی مدخل های اعلام دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران بر اساس بیشینه پراکندگی آماری هر سرزمین.

بیشینه پراکندگی / کشور	درصد
ایران	۲۹/۷۱
سوریه	۱۸/۷۱
اسپانیا	۱۵/۹۳
مصر	۷/۳۳
آسیای صغیر	۶/۸۳
بین النهرین	۴/۵۵
هند	۴/۵۵
یونان	۳/۴۱
افریقا	۲/۴
عربستان	۱/۶۴
آلمان	۱/۱۴
فرانسه	۰/۸۸
لبنان	۰/۷۶
انگلیس	۰/۶۳
یمن	۰/۵۱
پاکستان	۰/۲۵
آسیای میانه	۰/۱۳
قفقاز	۰/۱۳
ایتالیا	۰/۱۳
هلند	۰/۱۳
کانادا	۰/۱۳
ایالات متحده	۰/۱۳

درمورد حوزه جغرافیایی یونان باید گفت رقم ۳/۱۴ درصد، مدخل های یونانی در بخش اعلام مدخل های دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران شامل پزشکان یونان تأثیر گذار بر پزشکی دوره اسلامی افرادی چون بقراط و جالینوس می باشد. چرا که

پزشکی یونانی به عنوان یکی از مکتب‌های مهم تأثیرگذار بر پزشکی دوره اسلامی باید به دقت در دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران مورد بحث قرار گیرد. جدول ۱، پراکندگی حوزه‌های جغرافیایی بیست و دو گانه را در مدخل‌های بخش اعلام دایره‌المعارف، بر اساس بیشینه درصد مدخل‌ها، و جدول ۲، همین پراکندگی حوزه‌های جغرافیایی را بر اساس ترتیب الفبایی حوزه‌ها نشان می‌دهد.

جدول ۲. پراکندگی آماری نقاط جغرافیایی مدخل‌های اعلام دائره المعارف پزشکی اسلام و ایران بر اساس ترتیب الفبایی نقاط جغرافیایی.

کشور	درصد / کشور
آسیای میانه	۰/۱۳٪
آلمان	۱/۱۴٪
اسپانیا	۱۵/۹۳٪
افریقا	۲/۴٪
امریکا	۰/۱۳٪
انگلیس	۰/۶۳٪
ایتالیا	۰/۱۳٪
ایران	۲۹/۷۱٪
بین النهرین	۴/۵۵٪
پاکستان	۰/۲۵٪
ترکیه	۶/۸۳٪
سوریه	۱۸/۷۱٪
عربستان	۱/۶۴٪
فرانسه	۰/۸۸٪
قفقاز	۰/۱۳٪
کانادا	۰/۱۳٪
لبنان	۰/۷۶٪
مصر	۷/۳۳٪
هلند	۰/۱۳٪
هند	۴/۵۵٪
یمن	۰/۵۱٪
یونان	۳/۴۱٪

لازم است به مدخل‌های اعلام دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران از منظر دیگری نگاه شود و آن موضوع طبقه‌بندی زمانی است. به عبارت دیگر لازم است گستره مدخل‌های اعلام دایره‌المعارف از نظر پراکندگی آنها در طول تاریخ ارزیابی شوند. جدول ۳، پراکندگی آماری این مدخل‌ها را نشان می‌دهد. در بررسی این جدول توجه به چند نکته ضروری است، نخست

اینکه مدخل‌های اعلام دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران از نظر مبدأ وجودی خود تاریخ گذاری می‌شوند. یعنی، مدخل‌های مربوط به پزشکی و پزشکان دوره‌ی اسلامی بر اساس تقویم قمری، و مدخل‌های مربوط به خارج از این قلمرو بر اساس تقویم میلادی و لازم است ذکر شود که این مدخل‌ها مربوط به افرادی هستند که در تأثیر و تأثر با پزشکی دوره اسلامی منشأ ارتباط این دانش با خارج از حوزه تمدن جهان اسلام شده‌اند. از جمله مترجمان آثار پزشکی دوره‌ی اسلامی به زبان‌های لاتین و اروپایی و نیز پژوهشگران عرصه پزشکی دوره‌ی اسلامی که پیش از این بدانها اشاره شد. دیگر اینکه سطرهای ذکر شده به صورت مشترک نشان دهنده دوره‌های زندگی اشخاصی است که نیمی از زندگی خود را در یک قرن و نیمی دیگر را در قرن بعدی گذرانده‌اند و طبیعی است که نمی‌توان آنها را متعلق به یک قرن خاص به شمار آورد. جدول سه نشان می‌دهد بیشترین پراکندگی مدخل‌ها با ۹/۸۶ درصد متعلق به قرن هفتم هجری و پس از آن قرون چهارم و هشتم هر کدام به ترتیب با ۸/۳۴ و ۷/۰۹ درصد می‌باشد. نکته سوم اینکه ۴/۳ درصد از مدخل‌ها نیز در دوره زمانی معاصر (قرن بیستم میلادی) قرار دارند. این افراد، همان پژوهشگران پزشکی دوره اسلامی هستند، کما بیش در میان این مدخل‌ها، افرادی غیر اروپایی که در بررسی پزشکی دوره‌ی اسلامی نقش عمده به عهده داشته‌اند، حضور دارند. بنابراین تمامی این ۴/۳ درصد متعلق به پژوهشگران اروپایی نیست. جدول شماره ۴، همین پراکندگی را، اما این بار براساس ترتیب تاریخی نشان می‌دهد. دو سطر نخست به ترتیب معرفی‌کننده درصد پزشکان مربوط به پیش از اسلام (با ۰/۶۳ درصد) و پزشکان پیش از اسلام (با ۳/۴۱ درصد) را نشان می‌دهد. همانگونه که پیش از این نیز ذکر شد، مدخل‌های اعلام دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران بر اساس حوزه تمدنی خود تاریخ گذاری شده‌اند. بنابراین، افرادی چون بقراط و ارسطو که در دوران پیش از میلاد زندگی می‌کرده‌اند در این سطر شمرده شده‌اند. اما افرادی چون برزویه که متعلق به حوزه‌ای خارج از تمدن مسیحی اما متعلق به دوران پیش از اسلام می‌باشند در گروه مدخل‌های دوران پیش از اسلام قرار داده شده‌اند اگر چه از نظر تاریخی بین دوران پیش از اسلام و پیش از میلاد قرار دارن دارد.

این حضور از آن جهت تعریف شده است چون معتقد هستیم در جریان بررسی پزشکی دوره‌ی اسلامی حتماً باید به حوزه‌های تأثیرگذار تکوین این پزشکی (شامل مکتب‌های پزشکی ایران پیش از اسلام، یونان، هند و سریانی زبانها) نیز پرداخته شود.

جدول ۳. پراکندگی آماری تقسیم‌بندی تاریخی مدخل‌های اعلام دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران براساس ترتیب بیشینه درصد مدخل‌ها نسبت به هر قرن.

قرن	بیشینه درصد
۷ هجری	۹/۸۶
۴ هجری	۸/۳۴
۸ هجری	۸/۰۹
۳ هجری	۷/۰۸
۵ هجری	۶/۸۳
۱۲ هجری	۶/۷
۱۰ هجری	۵/۶۹
۱۱ هجری	۵/۰۶
۹ هجری	۴/۸
معاصر	۴/۳
۲ هجری	۳/۶۷
۱۳ هجری	۳/۶۷
پیش از اسلام	۳/۴۱
۱۷ میلادی	۳/۱۶
۱۴ هجری	۱/۶۴
مشترک ۷ و ۶ هجری	۱/۵۲
۱۹ میلادی	۱/۱۴
مشترک ۷ و ۸ هجری	۱/۰۱
مشترک ۵ و ۴ هجری	۰/۸۸
مشترک ۱۳ و ۱۴ هجری	۰/۷۶
۱ هجری	۰/۷۶
پیش از میلاد	۰/۶۳
مشترک ۵ و ۶ هجری	۰/۵۱
۱۶ میلادی	۰/۲۵
مشترک ۱۱ و ۱۲ هجری	۰/۲۵
مشترک ۹ و ۱۰ هجری	۰/۲۵
مشترک ۸ و ۹ هجری	۰/۲۵
مشترک ۲ و ۱ هجری	۰/۲۵
مشترک ۱۲ و ۱۳ هجری	۰/۱۳

منابع

۱. شیوه نامه دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران، تالیف هومن عباسپور، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۳ خورشیدی.
۲. مدخل نامه دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران، به کوشش گروه طب اسلامی- سنتی فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری

مشترک ۱۱ و ۱۰ هجری	۰
مشترک ۳ و ۲ هجری	۰
جدول ۴. پراکندگی آماری تقسیم‌بندی تاریخی مدخل‌های اعلام دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران بر حسب ترتیب تاریخی	
دوران تاریخی	درصد
م.پ	۰/۶۳
ا.پ	۳/۴۱
۱	۰/۷۶
۲ و ۱	۰/۲۵
۲	۳/۶۷
۳ و ۲	--
۳	۷/۰۸
۴ و ۳	۰/۶۳
۴	۸/۳۴
۵ و ۴	۰/۸۸
۵	۶/۸۳
۶ و ۵	۰/۵۱
۶	--
۷ و ۶	۱/۵۲
۷	۹/۸۶
۸ و ۷	۱/۰۱
۸	۸/۰۹
۹ و ۸	۰/۲۵
۹	۴/۸
۱۰ و ۹	۰/۲۵
۱۰	۵/۶۹
۱۱ و ۱۰	--
۱۱	۵/۰۶
۱۲ و ۱۱	۰/۲۵
۱۲	۶/۷
۱۳ و ۱۲	۰/۱۳
۱۳	۳/۶۷
۱۳ و ۱۳	۰/۷۶
۱۴	۱/۶۴
۱۶ میلادی	۰/۲۵
۱۷ میلادی	۳/۱۶
۱۹ میلادی	۱/۱۴
معاصر	۴/۳

اسلامی ایران، ۱۳۸۵ خورشیدی.